

Verheffing, nut, of pret maken?

Georganiseerde bezoeken van werklieden aan nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw

LIESKE TIBBE

Public advancement or only for fun? Labour class visits to industrial exhibitions

Bennett's concept of 'the exhibitionary complex', and its evolution as described by him, is held against initiatives in The Netherlands to involve labour class people in (inter)national industrial expositions. At the 1825 'Exhibition of Products of National Industry' in Haarlem, participation of the – at the time very poor, underdeveloped and mostly unemployed – lower classes could only be noticed in relation to the various festivities flanking the exposition. In 1861, during the 'National Universal Exhibition' in Haarlem, a call to employers and factory managers to organize visits of their labourers to the exposition, met a very modest response. A more large-scaled initiative to send delegations of skilled labourers to the 1867 World Fair in Paris resulted in some hand-written reports and a printed one – the last one also propagating labourers' cooperative societies. In all three cases, elements of an 'exhibitionary complex' can be recognized; however, their consequences admit more than one interpretation.

Onder de bezoekers van negentiende-eeuwse nijverheidstentoonstellingen – op nationaal en internationaal niveau – bevonden zich ook arbeiders die daar in groepsverband werden heengezonden door de overheid, door vakverenigingen of vermogende goedwillende particulieren, meestal ondernemers. Het was al het geval bij de eerste wereldtentoonstelling van 1851 in Londen: daar werden vanuit Frankrijk van overheidswege drie delegaties van arbeiders heen gezonden.¹ De bedoeling van deze uitzendingen was het peil van de nijverheid omhoog te brengen; het ging dan ook meestal om geschoolde werklieden die voldoende opleiding en ambitie hadden om profijt van een dergelijk tentoonstellingsbezoek te hebben.² In literatuur over nijverheids- of wereldten-

1 Mogelijk was op de Wereldtentoonstelling van 1851 ook een groep Nederlandse werklieden aanwezig, zie Titus M. Eliëns, *Kunst – Nijverheid – Kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw* (Zutphen 1990), 69, onder verwijzing naar S. Bleekrode, *De tentoonstelling der nijverheid van alle volken te Londen* ('s-Gravenhage 1853), 66; het is echter niet duidelijk of de aanduiding aldaar van '34 personen, bij nijverheid en landbouw werkzaam' specifiek op werklieden slaat.

2 Zie Lieske Tibbe, 'Kijken om te leren. Bezoek aan wereldtentoonstellingen als onderdeel van de scholing van werklieden in de 19de eeuw', in: *Nader beschouwd. Een serie kunsthistorische opstellen aangeboden aan Pieter Singelenberg* (Nijmegen 1986), 129-149, en id., 'De nijverheidstentoonstelling als middel tot scholing en verheffing. Handwerkslieden als bezoekers en exposanten', *De Negentiende Eeuw* 21 (1997) nr.2, 111-116.

toonstellingen worden dergelijke bezoeken af en toe genoemd, maar veel is er niet over bekend. Toch hadden dergelijke bezoeken nogal eens vèrstrekkende politieke gevolgen: zo is de Internationale Arbeiders Organisatie (de 'Eerste Internationale') opgericht als gevolg van contacten die Franse werklieden op de wereldtentoonstelling van 1862 in Londen gelegd hadden met Engelse collega's.³ In een Frans proefschrift uit 1905 is beschreven, hoe tijdens het Tweede Keizerrijk Franse arbeiders hun verslagen hebben benut om te pleiten voor betere arbeidswetgeving, vrijheid van organisatie, beter onderwijs en humaner werkomstandigheden. Gedeeltelijk behaalden zij daar ook resultaten mee.⁴ Ook bij latere tentoonstellingen hadden arbeidersbezoeken wel congressen en oprichtingen van vakorganisaties of partijen tot gevolg.

Dergelijke effecten lagen niet helemaal in de lijn van de verwachtingen van de initiatiefnemers en geldschietters, en zij hadden dan ook wel reden om argwanend te zijn over de intenties van de deelnemers en onder de gegadigden selectie toe te passen. Daarnaast was er ook wel twijfel aan het leereffect van het tentoonstellingsbezoek; dat is dan ook moeilijk te meten. Pas aan het eind van de jaren 1860 komt de praktijk in zwang, dat de werklieden verslagen schreven of moesten schrijven over hun tentoonstellingsbezoek. Waarschijnlijk zijn de meeste daarvan verloren gegaan. Zulke verslagen blijken ook niet altijd een geruststellend effect te hebben gehad. De titel van dit artikel, 'Verheffing, nut, of pret maken?' is ingegeven door een kritiek in het tijdschrift *De Opmerker* op het verslag van een bezoek door een arbeidersdelegatie aan de wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs. Voor zover bekend was dit in Nederland de eerste keer dat een dergelijk bezoek in een verslag is vastgelegd.

Exhibitionary complex

Zowel het werkliedenverslag uit 1867 als de twijfel, en naar zal blijken de verontrusting hierover, van de criticus uit 1867 kunnen afgezet worden tegen de effecten van het 'exhibitionary complex' zoals Tony Bennett die heeft beschreven in *The Birth of the Museum* (1994/5) Hierin heeft hij een speciaal hoofdstuk gewijd aan wereldtentoonstellingen.⁵ Zich beroepend op Foucault, heeft Bennett het negentiende-eeuwse tentoonstellingswezen uitgeroepen tot belangrijk disciplineringsinstrument waarmee ruwe, onbeschaafde massa's tot geciviliseerd, gedisciplineerd gedrag moesten worden gedirigeerd – niet door dwang, zoals in gevangenissen, gestichten en scholen, maar door visuele over-

3 O.a. beschreven in: W. Abendroth, *Sociale geschiedenis van de europese arbeidersbeweging* (Nijmegen 1972), 30-35, en Utz Haltern, 'Die "Welt als Schaustellung". Zur Funktion und Bedeutung der internationalen Industrieausstellung im 19. und 20. Jahrhundert', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 60 (1973) H.1, 29-36.

4 Henry Fougère, *Les délégations ouvrières aux Expositions universelles sous le Second Empire* (Montluçon 1905). Fougère behandelt de rapporten uit 1862 en 1867.

5 Tony Bennett, 'The Exhibitionary Complex', in: id., *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics* (London/ New York 1996³), 59-88.

redingsstrategieën, door ‘spektakel’ en door vermaak. De toeschouwer wordt in het schouwspel betrokken en gaat er als het ware zelf deel van uitmaken. En in het voetspoor van Gramsci legde hij daarbij zeer de nadruk op de rol van de staat: de tentoonstelling was een vorm van ‘ideologisch staatsapparaat’, waar het publiek de heersende machtsverhoudingen op een manier voorgeschoteld kreeg waardoor acceptatie ervan niet als dwang, maar als vanzelfsprekende instemming ermee ervaren werd.

Bennett accentueert drie strategieën waarmee de bezoekers in de gewenste banen werden geleid. Ten eerste de ordening van dergelijke tentoonstellingen, die in de tentoonstellingscatalogi door de hele eeuw heen is te zien. Deze liep van onbewerkte grondstoffen via materialen en technieken van bewerking tot producten waarvoor een steeds hoger niveau van techniek dan wel goede smaak was vereist – tot aan kunstwerken toe. De boodschap van ‘vooruitgang’, gekoppeld aan de stimulans van het kapitalisme was de geheime agenda van deze indeling. Bennett gaat hierbij overigens voorbij aan het gegeven dat de taxonomische ordening van producten op nijverheidstentoonstellingen regelrecht teruggaat op achttiende-eeuwse schema's.⁶ Een tweede instrument was het tentoonstellingsgebouw: in tegenstelling tot Foucaults verhaal over panoptische gebouwen waarin het te disciplineren individu permanent onder controle kon staan, moest de negentiende-eeuwse tentoonstellingsarchitectuur ervoor zorgen dat de bezoeker niet alleen gezien kon worden, maar ook het tentoongestelde kon overzien en als het ware ‘controleren’: hij ging dus deel uitmaken van het hele complex. Transparantie was een vereiste voor een dergelijk gebouw, en het Crystal Palace van de (eerste) wereldtentoonstelling van 1851 wordt door Bennett dan ook behandeld als een mijlpaal.⁷ Looproutes en indelingsprincipes binnen het tentoonstellingsgebouw moesten bij de bezoeker gedisciplineerd gedrag bewerkstelligen. Ook hier gaat Bennett voorbij aan het feit dat door allerlei praktische oorzaken de logische indeling vaak in het ongebrede raakte. Een derde instrument dat Bennett onderscheidt was de verbinding van tentoonstellingen met allerlei gemakkelikheden, waardoor de bezoeker tot participatie verleid werd.⁸

6 Zoals o.a. uiteengezet door Haltern, ‘Welt als Schaustellung’ (noot 3), 58. Hetzelfde geldt voor (kunst)nijverheidsmusea, zie: Barbara Mundt, *Die deutschen Kunstgewerbemuseen im 19. Jahrhundert* (München 1974), 91-114.

7 Bennett beschrijft niet, dat de architectuur van wereldtentoonstellingsgebouwen in de loop van de negentiende eeuw steeds meer werd opgevuld en opgesierd. Zie hiervoor de oudere theorievorming over de ‘transparantie’ van wereldtentoonstellingsgebouwen: G. Reising, ‘Verkleidung und Funktion in der Architektur von Francis Fowke. Zur Architektur während der Weltausstellung von 1862’, in: Michael Brix/ Monika Steinhammer (Hrsg.), *“Geschichte allein ist zeitgemäss”. Historismus in Deutschland* (Giessen 1978), 167-178. Reising ziet in de oorspronkelijke open, overzichtelijke opzet van ijzerskeletgebouwen en parallel met de idealen van de burgerlijk-democratische samenleving. Naarmate dit ideaal meer onhoudbaar blijkt, groeit ook de neiging om de ijzerskeletbouw met (gips)ornamentiek te verhullen. Tevens stond een dergelijke bouw – ook in de ogen van tijdgenoten – voor rationalisering, technologisering en specialisering of opdeling van de arbeid; ook dit was een aspect dat verhuuld moest worden door ornamentiek.

8 Het toenemen van het recreatieve aspect leidde overigens bij exposanten uit de industrie en het bedrijfsleven tot uitwijken naar gespecialiseerde vakbeurzen, zie o.a. Alfons Paquet, *Das Ausstellungs-*

Bennett ziet binnen dit ‘exhibitionary complex’ een ontwikkeling naar steeds meer staatsinmenging in de vorm van nationalistische presentaties, naar steeds meer regulering van het gedrag van de bezoeker door openingstijden en toegangsprijzen voor afzonderlijke publieksgroepen, zoals die uit de ‘working class’, en naar steeds meer ‘spektakel’.

Het aantal grote nijverheidstentoonstellingen dat in de negentiende eeuw werd gehouden is omvangrijk: alleen al op nationaal niveau zijn er in Nederland ongeveer 15 gehouden; daarom is er voor gekozen om de door Bennett geschetste lijn hier te toetsen aan een aantal casussen. Als voorbeelden dienen één vroeg en één later in de eeuw gehouden tentoonstelling: de ‘Tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid’ in Haarlem in 1825, en de ‘Algemeene Nationale Tentoonstelling van Nijverheid’, ook in Haarlem in 1861. Als derde casus dient de bovengenoemde uitzending naar de Parijse wereldtentoonstelling in 1867. Niet op alle punten kon de vergelijking consequent doorgevoerd worden: het materiaal is niet hetzelfde en bevindt zich deels in verschillend opgebouwde archieven; er is een ontwikkeling te zien naar het steeds uitvoeriger en kleurrijker documenteren van de tentoonstellingen maar er zijn ook lacunes waar materiaal verloren is gegaan. Speciaal over de tentoonstelling van 1825 is weinig te vinden.

De vraag was, of er bij ontbreken van verslaggeving over bezoeken van arbeiders, toch ook vóór 1867 sprake is geweest van soortgelijke bezoeken. Zijn er sporen te vinden van een soort ‘traditie’? Hoe verliepen de bezoeken en gaven zij de criticus in *De Opmerker* aanleiding tot zijn oordeel of vooroordeel? Wat wel snel duidelijk werd, was dat er niet alleen gezocht moest worden naar bezoeken van min of meer geschoolde werklieden aan de tentoonstellingen, maar ook naar participatie van ‘het lagere volk’ in het algemeen: hoe voelde dat zich erbij betrokken, of hoe probeerde men het erbij te betrekken? En waarom?

Haarlem 1825: feestelijk volksvermaak

Allereerst de ‘Tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid’, die in 1825 in Haarlem werd gehouden. In contemporaine stukken over deze tentoonstelling is steeds sprake van de *tweede* nationale tentoonstelling van nijverheid, maar bedoeld is de tweede in het Koninkrijk der Nederlanden. Uit het nationale geheugen moesten kennelijk de twee nijverheidstentoonstellingen worden gewist, die ten tijde van het Koninkrijk Holland op initiatief van koning Lodewijk Napoleon waren gehouden, in Utrecht in 1808 en in Amsterdam in 1809. De derde – of zo men wil eerste – nationale nijverheidstentoonstelling was in 1820 gehouden in Gent, want het Koninkrijk bestond toen

immers uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden.⁹ Het houden van een tentoonstelling met nationale status werd toentertijd nog bij Koninklijk Besluit genomen, en het valt op hoezeer in diverse rapporten, berichten en liederen, aan de koning persoonlijk erkentelijkheid werd geuit voor zijn wijs besluit, zoals:

Moge het volk van Nederland zich nog lang blijven verblijden in het bezit van eenen Vorst die onafgebroken werkt om de belangen van zijn volk te bevorderen, die de bronnen van deszelfs welvaart zoo veel mogelijk doet vloeijen. Die alle zijne onderdanen eene gelijke bescherming verleent, en wie alzo door daden toont te zijn een Vader des Vaderlands.¹⁰

Het bezoek van Willem I aan de tentoonstelling, en de aankopen die hij daar deed (voor f 40.000!) kregen veel aandacht. Ook valt op met hoeveel retoriek de Nederlandse nijverheid, en de welvaart die zij bracht, werd opgehemeld. Daar was nog niet zoveel reden toe: Nederland was verarmd uit de Franse tijd gekomen, en pas in de tweede eeuwhelft zou er weer een duidelijk stijgende lijn te zien zijn. Voor de arbeidende klassen kwam er pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw enige verbetering.

Het expositiegebouw had duidelijk niet de transparantie en overzichtelijkheid waar Bennett zo'n belangrijke rol aan toedichtte in het 'exhibitionary complex'. De tentoonstelling werd gehouden in een gedeelte van de achttiende-eeuwse gebouw van de Koudenhornkazerne, wat als bijkomend voordeel had dat het leger een handje kon helpen bij de inrichting en bewaking van de tentoonstelling. Er werd heel wat gereorganiseerd in het gebouw: muren gewit, doorgebroken of juist opgetrokken, extra ramen en deuren aangebracht, de toegangen naar het bewoonde deel van de kazerne dichtgemetseld, zolders besloten, en vooral heel grondig schoongemaakt. Tijdens de werkzaamheden diende zich een heel vervelend probleem aan: 'het te voorschijn komen van een overgroote menigte van insecten (: vlooiën) welke veeltijds in kazernen of gestigten, waar veel menschen te zamen wonen, worden aangetroffen'. De plaag was zó erg, dat men vreesde dat de tentoonstelling niet zou kunnen doorgaan. Maar 'met opoffering van een niet onaanzienlijke som' werd het gebouw tot in alle uithoeken gereinigd.¹¹ Op een plattegrond in het kleine dossier over deze tentoonstelling in het Noord-Hollands Archief staat de indeling van de expositie aangegeven, die tamelijk ordelijk naar soort geweest lijkt te zijn.¹²

9 Zie voor de tentoonstellingen van 1808, 1809, 1820 en 1825: Eliëns, *Kunst – Nijverheid – Kunstnijverheid* (noot 1), 11–36, en S. Sarphati, *Geschiedenis der Tentoonstellingen van Volksvlijt in Nederland* (Amsterdam 1862). In 'Tentoonstellingen van Nijverheid in Nederland', *Tentoonstelling-Nieuws*, Haarlem 1861, No. 1, 3–4, worden de tentoonstellingen uit de Franse tijd overgeslagen.

10 [Copie] Verslag van de Stedelijke Commissie van Directie voor de tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid te Haarlem aan de Gouverneur van Noord-Holland, z.pl., z.d. [Haarlem 1825/26], dossier z.p. [44]; Noord-Hollands Archief, Haarlem/ Opgeheven verenigingen nr. 777 (Commissie van Directie voor de tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid, 1825–1826)

11 Verslag Stedelijke Commissie (noot 10) z.p. [9–10].

12 Getekende plattegrond, in Archief Commissie van Directie voor de tentoonstelling van nationale nijverheid; Noord-Hollands Archief, Haarlem/ Opgeheven verenigingen nr. 777. Ik heb verder geen

De catalogus lijkt op het eerste gezicht weinig ordening te vertonen, maar bij doorlezen blijkt toch, dat deze precies het principe volgt van bijna alle negentiende-eeuwse catalogi van nijverheidstentoonstellingen: van ruwe materialen, ingedeeld naar grondstof, naar steeds verfijnder producten. De catalogus begint met hennep, vlas, katoen, en allerlei zaken die daar met betrekkelijk weinig bewerkingen van te maken zijn; dan hout, steen, metaal, scheikundige materialen, glas en kristal, en tenslotte 'Kunst-Vlijt', waaronder een bonte mengeling van objecten valt (beelden, hostiekelken, medailles, maquettes, gedecoreerde porseleinen serviezen, kunstbloemen, opgezette vogels, haarwerken, gebreide schilderijen, kunstdraaiwerk).¹³ De Schone Kunsten waren vertegenwoordigd in de gelijktijdig gehouden 'Tentoonstelling van Levende Meesters' in Paviljoen Welgelegen.

Hoewel deze nijverheidstentoonstelling qua omvang en qua variëteit in producten veel overzichtelijker moet zijn geweest dan die in latere decennia, is het de vraag of het systeem voor de bezoeker goed zichtbaar was. Er is nauwelijks iets bekend over het bezoek aan deze tentoonstelling; zelfs bezoekcijfers zijn niet voorhanden. De *Oprechte Haarlemsche Courant* berichtte geregeld over tentoonstellingsaangelegenheden, maar niet over het bezoek. Wel blijkt uit de krant dat men rekening hield met de komst van vreemdelingen: er werden speciale verkeersroutes afgebakend. Er is ook nergens een verwijzing te vinden naar instructieve groepsbezoeken voor werklieden aan deze tentoonstelling, en het is ook maar de vraag of er wel een 'doelgroep' van enige omvang voor een dergelijk initiatief bestond. Met de 'arbeidende bevolking' was het destijds slecht gesteld: een groot deel arbeide niet, of onregelmatig. Deze bevolkingsgroep leefde constant in een staat van pauperisme: omstreeks 1850 zat minstens 10% van de bevolking in de bedeling. Een onbekend aantal moest periodiek een beroep doen op de liefdadigheid en een ander deel was opgenomen in de talrijke werkinrichtingen. Van een geschoolde arbeidersklasse was geen sprake.¹⁴

In een Verslag dat de zogeheten 'Commissie van Directie' uitbracht aan de Gouverneur van Noord-Holland wordt éénmaal melding gemaakt van tentoonstellingsbezoek door groepen uit de volksklasse, en dat betrof de 'kinderen uit de Wees- en Armenhuizen der onderscheidene gezindheden'. Voor hen werd een speciale dag georganiseerd, waarop zij in optocht, onder begeleiding van het gestichtpersoneel en de Stadsschutterij, en voorafgegaan door een muziekcorps, naar de tentoonstelling liepen. Om deze kinderen 'tot gepaste vrolijkheid op te wekken' had de Binnenvader van het Gereformeerde Burger-Weeshuis een lied voor hen vervaardigd. Door het stadsbestuur werden zij onthaald op een broodmaaltijd. 's Avonds zouden zij een tocht van geïllumineerde schepen over het Spaarne bijwonen; helaas gooide het weer roet in het eten.¹⁵

afbeeldingen van de inrichting gevonden.

¹³ *Catalogus der Voortbrengselen van Nederlandsche Volks- en Kunstvlijt, toegelaten ter tweede Algemeene Tentoonstelling geopend binnen Haarlem in Julij 1825* (Haarlem 1825).

¹⁴ J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen 1976), 17-18.

¹⁵ Verslag Stedelijke Commissie (noot 10), 26-28. Het lied van de Binnenvader was volgens vermelding als bijlage aan het Verslag toegevoegd, maar de bijlagen zijn niet meer aanwezig. Zie hiervoor

De tocht van verlichte schepen was niet de enige feestelijkheid die in het Verslag werd vermeld; integendeel, de beschrijving van bijzondere evenementen aan de nijverheidstentoonstelling verbonden neemt meer plaats in dan de tentoonstelling zelf. Behalve de feestelijke opening- en sluitingceremonies met bijbehorende diners en de uitreiking van medailles waren nog georganiseerd: een vierdaagse planten- en bloemententoonstelling, diverse toneelvoorstellingen (onder andere door de plaatselijke rederijderskamer *Liefde Boven Al*), concerten en opera's, ballet en pantomime, illuminaties op de Grote Markt, sloeproeien op het Spaarne, vuurwerk bij sluiting van de Tentoonstelling, en niet te vergeten een Loterij waarvoor een speciale commissie prijzen uitzocht uit de inzendingen op de Tentoonstelling.

Opvallend is de hoeveelheid feestelijkheden die speciaal als 'Volks-Vermaak' werden georganiseerd: bij de opening mastklommen op de Grote Markt (met als hoofdprijs een zakhorloge), een wedstrijd ringsteken in de Haarlemmer Hout, vuurvogel-schieten (=schieten met geweren, geladen met lichtende lichtbollen, naar een vuurwerk-vogel) met als prijs een gouden horloge, en op 25 juli 1825 een compleet Volksfeest in de feestelijk versierde en verlichte Haarlemmer Hout, met koorddansers (die met klompen aan op een touw balanceerden met een geladen kruiwagen), verspringers en andere springkustenaars, marionetten- en Chinees schimmentheater, een harlekinade, een zangstuk, een 'théâtre optique', en uiteraard een vuurwerk tot slot. Volgens de *Opregte Haarlemsche Courant* van drie dagen later had het feest 'aller verwachting overtroffen': '... vreemden zoo wel als landgenooten zijn met genoegen getuigen geweest van de plaatshebbende orde, en van de betamelijke vreugde, met welke de overgrootte samengevloede menigte aan deze feestviering heeft deel genomen'.¹⁶ In een dossier in het IISG bevinden zich enkele kleine boekjes met liederen over de tentoonstelling, die blijkbaar bij dergelijke evenementen gezongen dienden te worden door 'het volk': *Haarlems hymnzankje van de Tentoonstellingsfeesten. Een volkslied*, en *Vrolijke Volksliedjes bij gelegenheid van de Tentoonstelling*. En in *Gezangen voor de kinderen uit de onderscheidene godshuizen bij en na de bezigtiging der Tentoonstelling van Nederlandsche Volks- en kunstvlijt*, is het eerdergenoemde lied van de Binnenvader van het Gereformeerde Burger-Weeshuis te vinden. Het vier coupletten tellende lofdicht draagt nationale trots uit en tegelijk een sterk stedelijk chauvinisme: 'Wat eer voor Haarlems oude vest/ gejuicht!/ De kunst en ijver deed haar best/ gejuicht!/ Om Neêrlands ouden roem en lof/ Weêr op te heffen uit het stof!/Gejuicht! Gejuicht! Gejuicht!'.¹⁷

noot 17.

¹⁶ *Opregte Haarlemsche Courant*, No.91, 28 Julij 1825; deze krant en andere documenten m.b.t. de feestelijkheden in: 'Verzameling van Gelegenheidsstukken. Brochures, Volksliedjes, Couranten, Toegangskaarten enz. aangaande de Algemeene Tentoonstelling van Voortbrengselen van Nationale Nijverheid, gehouden te Haarlem in het jaar 1825', IISG, Amsterdam/ EHB: Ned.B.III, 2175. Zie ook Verslag Stedelijke Commissie (noot 10), 22, 27, 31-42.

¹⁷ *Haarlemsch hymnzankje van de Tentoonstellingsfeesten. Een volkslied*, z.pl., z.d. [Haarlem 1825]; *Vrolijke volksliedjes bij gelegenheid der Tentoonstelling van Nederlandsche Vlijt en Kunst*

Afb. 1 H.P.Oosterhuis, Koorddansers op het Volksfeest ter gelegenheid van de Tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid te Haarlem, 25 Juli 1825, tekening in pen en penseel. Foto Noord-Hollands Archief, Haarlem.

In het Verslag van de Commissie van Directie is één passage gewijd aan het publiek deze passage geeft voornamelijk de indruk van wanorde:

Het aantal der bezoekers was in de eerste dagen reeds aanmerkelijk, dit aantal vermeerderde echter in het vervolg zeer aanzienlijk, moeilijk zou het zijn zulks te beschrijven, nog moeilijker om een begroting te maken van het aantal personen, welke dagelijks de tentoonstelling bezogten; voor den ingang zijnde de grote deur aan den Koudenhorn, was meestal een geruime tijd voor dat de deuren geopend wierden, een grote menigte zamengevloeid, men was genoodzaakt de Militaire Wagt aldaar geplaatst zeer aanzienlijk te versterken, en deze was nauwelijks in staat om de orde te bewaren, en bij het ontzettende gedrang ongelukken te voorkomen. De zalen, hoe groot ook, waren dan ook dagelijks, spoedig na de opening, met menschen vervuld, en de leden der Commissie van Directie, welke met het toezigt belast waren, om een al te sterk gedrang in dezelve te voorkomen, waren in de noodzakelijkheid de deur aan de ingang meestal gesloten te houden, en dezelve slegts van tijd tot tijd te openen, om eenige personen binnen te laten; om een denkbeeld te geven van de menigte welke voor de deur dikwerf verzameld

(Haarlem 1825); *Gezangen voor de kinderen uit de onderscheidene godshuizen bij en na de bezigtiging der Tentoonstelling van Nederlandsche Volks- en kunstolijt*, z.pl., z.d. [Haarlem 1825], in 'Verzameling van Gelegenheidsstukken' (noot 16).

was, zal het genoegzaam zijn te zeggen dat als men bij de opening der deuren een aantal van drie à vier honderd menschen binnenliet, de menigte buiten de deur immers ogenschijnlijk niet verminderde. Bij het naar binnen stromen van die menigte personen van onderscheiden standen en jaren, en van beide geslachten, was het dikwerf moeilijk alle ongevallen te voorkomen, velen waren van hun gezelschap in het gedrang verwijderd geraakt, eenige vrouwen vielen in onmagt, of wilden door hunne gebaren te kennen geven, dat zulks het geval zoude kunnen worden, eenige menschen raakten onder de voet, bij sommigen verwekte de doorstane moeilijke ogenblikken gelach, bij anderen geweent, in één woord het geheel leverde vrij koddige doch somtijds waarlijk verontrustende toneelen op, gelukkig evenwel hadden geene ongelukken van eenig belang plaats¹⁸

Beschrijvingen van elkaar verdringende menigten en flauwvallende dames kwamen overigens bijna standaard voor in beschrijvingen – en ook afbeeldingen – van bezoek aan Salons of de Nederlandse variant daarvan, Tentoonstellingen van Levende Meesters.¹⁹ Zoals boven vermeld werd deze in 1825 gelijktijdig gehouden met de Tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid, ongetwijfeld als wederzijdse extra attractie. Ook hierover meldt het Verslag, dat de ‘toevloed aan bezigtigers buitengewoon groot’ was, en dat er maar liefst 32.561 catalogi (à 25 Cents) waren verkocht, wat onkostendekkend was en daarnaast de gemeentekas nog f 500.– opleverde.²⁰

Haarlem 1861: weinig animo voor werkliedenbezoek

Over de ‘Algemeene Nationale Tentoonstelling’ van 1861 is veel meer bekend dan over die van 1825. Bij vergelijking van de publiciteit valt op, hoeveel groter de mogelijkheden van communicatie en mobiliteit zijn geworden. Naast uiteraard de *Oprechte Haarlemsche Courant* berichtten tijdschriften als *De Gids*, *De Economist*, *De Nederlandsche Spectator* en het *Nederlandsch Magazijn* over de tentoonstelling. Verder werd er tijdens de duur van de tentoonstelling een wekelijks bulletin uitgegeven, *Tentoonstelling-Nieuws*, waarin afbeeldingen van tentoonstellingszalen en feestelijkheden waren opgenomen. Daarnaast werden in dit bulletin de mogelijkheden van stadstoerisme uitgebuit: toonde men in 1825 eigenlijk voornamelijk trots dat Haarlem was uitgekozen tot zetel van de tentoonstelling, nu werden op hun beurt de charmes van Haarlem en omgeving ingezet om de tentoonstelling meer luister te geven. In een serie werden interessante oude gebouwen in Haarlem beschreven, en routes voor rijtuigtoertjes langs buitenplaatsen, uitspanningen en duingebieden aangeprezen.

Het valt op dat de toon van de berichtgevingen minder nationalistisch, en

¹⁸ Verslag Stedelijke Commissie (noot 10), z.p. [23-25].

¹⁹ Zie hiervoor: Annemieke Hoogenboom, “De stand des kunstenaars”. *De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1991), 152-156, en Annemiek Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstcritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 2003), 25-36 en 100-101.

²⁰ Verslag Stedelijke Commissie (noot 10), z.p. [26-27].

Bij dit laatste nummer wordt gratis een omslag verzonden.

Vrij van Zegel ingevolge Koninklijk Besluit van 1 Junij 1864.

171

TENTOONSTELLING - NIEUWS.**25 Cents.****N° 11.****25 Cents.**

Uitgave van J. J. WEEVERINGH, te Haarlem.

SMIDS- EN SLOTENMAKERSWERK.

Wij gaan alsoo heeden, waarde lezer, de harden, kagchels, fornuizen, brandkasten enz. zien.... Maar uw ietwat gefronst gelaat zegt mij, als ik 't goed uitleg, dat ik wel een beteren dan dezen smoorheeten dag had kunnen uitkiezen om u met zaken bezig te houden, die 't gevoel van warmte, dat u reeds ter neer drukt, nog eenige graden moeten doen toenemen. Er is hier wel iets van aan. Maar bedenk ook, *cara*, wat daar tegenover staat: dat wij ons op het heest van den dag op de luchtlige Paulplaats en in de zalen 13 en 14 zullen bevinden; zalen die, hoe zedig ook, toch dit op het meendeel harer twaalf prachtige zusters voor hebben, dat ze uitzonderend koel zijn en dat het licht er zeer getemperd is.

Hoe spoedig zou onze taak zijn afgedaan, zoo wij, even als die benijdenswaardige commissarissen en leden van het bestuur, de tentoonstellingsloccalen in alle rigtingen moesten doorkruisen! Dan toch liepen we even den Pandgang in en we waren dadelijk waar we wezen moesten. Maar die verzuchting baat ons niets: wij moeten

heel deftig het bordes van het stadhuis op en al de zalen door! En om nu van die gedwongen wandeling zoo veel mogelijk nut te trekken, zullen wij hier en daar op onze weg even blijven toeven, bij enkele voorwerpen tot het vak behoorende dat meer uitsluitend door de zalen 13 en 14 vertegenwoordigd wordt.

Nog zijn wij zaal 1 niet binnengetreden of wij krijgen reeds iets in het oog waarbij wij moeten stilstaan. Die pijpjes, welke vroeger hier bij den ingang lagen en sedert, ik beken het, eene eigenaardiger plaats bij het overige gebakken aardewerk vonden, maakten, men moge zeggen wat men wil, de kennisnaking met de tentoonstelling toch inderdaad gemakkelijk. Dat waren zaken waarvan iedereen verstand had. Maar die schellen-toestel van de WED. M. IJSERMAN EN Zoon, uit 's Hage (n°. 8764), die thans numero 66n of twee uitmaakt, ziet er zoo drommels geleerd en ingewikkeld uit, dat velen al dadelijk beginnen te vreezen dat hun bezoek van de tentoonstelling hun op hoofdpijn te staan zal komen. Intusschen geldt het hier eene verdienstelijke, ofschoon geenszins nieuwe uitvinding; en hoe zamengesteld deze toestel ook zij, strekt hij toch om het nog veel

in elk geval minder koningsgezind, is dan die uit 1825. Zeker, er werd ruim aandacht besteed aan het bezoek van koning Willem III, de koningin, prins Frederik, prins Hendrik en gemalin en de incognito reizende koning Maximilian I van Beieren ('de Graaf van Werdenfels'),²¹ maar de koning werd niet meer bedankt en geprezen. Deze tentoonstelling was dan ook geen overheidsinitiatief: de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel had haar opgezet, met veel hulp van het stadsbestuur. In de catalogus wordt zelfs gesteld, dat de Maatschappij hiermee een taak op zich nam die het Rijk sinds 1830 had laten liggen – en dat terwijl de belangstelling voor dergelijke tentoonstellingen gestaag was toegenomen. Op stedelijke nijverheidstentoonstellingen waren steeds meer inzenders vertegenwoordigd.²²

Verder kon het ook bij deze tentoonstelling feestelijk toegaan. In de *Opregte Haarlemsche Courant* van 1861 staat van alles aangekondigd: de plechtige opening van een bloemen-, planten en tuinbouwtentoonstelling in de Hertenkamp, waar ook diverse *matinées* en *soirées musicales* gehouden werden en een *Grande Fête de Nuit*; een 'Spaarne-concert' met illuminatie, openings- en sluitingsceremonies, uitreiking der medailles en weer een loterij. In het tentoonstellingsbulletin *Tentoonstelling-Nieuws* worden verder nog een Venetiaans gondelfeest beschreven en een kinderfeest voor 2300 kinderen – die tot driemaal toe netjes in het gelid een lied moesten zingen. De aanduiding 'Volks'-ontbreekt ditmaal in de publiciteit over deze feestelijkheden.

Weeskinderen werden ook weer betrokken bij de tentoonstellingsfeestvreugde. De Tentoonstellingscommissie nam het initiatief om regenten en bestuurders van de stedelijke weeshuizen uit te nodigen om de weeskinderen gratis de tentoonstelling te laten bezoeken. Het aanbod werd met graagte aanvaard. Of de kinderen nu ook in optocht door de stad moesten lopen en liederen moesten zingen wordt niet vermeld.²³ Wel werd er een speciaal feest voor gestichtkinderen georganiseerd.

De catalogus bij deze tentoonstelling is weer volgens het vertrouwde taxonomische schema opgezet. Vergeleken bij 1825 was het aantal producten groter en meer gecompliceerd van samenstelling geworden en dus moest de rubricering, om een systematisch overzicht in stand te houden, fijner worden vertakt (zoals trouwens ook al op andere grote tentoonstellingen het geval was). De catalogus is onderverdeeld in zes hoofdafdelingen, die weer zijn onderverdeeld in een reeks klassen met dóórlopende nummering, in totaal 25 (+ nog wat bijzondere voorwerpen, en inzendingen van inrichtingen zoals blindeninstituten en gevangenissen). Het valt vooral op dat de Tweede Hoofdafdeling, Werktuigen – waaraan toegevoegd water- en scheepsbouw – omvangrijk en sterk uitgesplitst is (in Klasse 6 t/m 11). Maar ook de Zesde Hoofdafdeling, Kunstvlijt (Klasse 21 t/25) was heel gevarieerd: beeldhouwwerk, gouden en zilveren voorwer-

21 *Opregte Haarlemsche Courant*, 15, 18 en 19 Julij, 17 Aug. 1861.

22 *Catalogus der Algemeene Nationale Tentoonstelling* (Haarlem 1861), Voorberigt, I.

23 *Opregte Haarlemsche Courant*, 8 Julij 1861.

pen, boekbindwerk, graveerkunst, lithografie en fotografie, kunstdraaiwerk in allerlei materialen, en weer haarwerk en kunstbloemen.²⁴ Het is echter niet waarschijnlijk dat deze ordening ook op de tentoonstelling zelf te zien was: de ruimte waar deze werd gehouden was wel bijzonder onregelmatig verdeeld over een oud gebouwencomplex. Het Stadsbestuur had de grote zaal van het Stadhuis en de achterliggende gebouwen ter beschikking gesteld.²⁵ Een Reglement van Orde, afgedrukt in de catalogus, moest blijkbaar het bezoek door de doolhof-achtige locatie in goede banen leiden, en ook in 1861 was weer sprake van gedrang bij de ingang:

... Vermits het bij herhaling is gebleken, dat, bij buitengewonen grooten toevloed van bezoekers, de toegang tot de Tentoonstelling niet in allen deele gemakkelijk is, zullen door de commissie maatregelen worden genomen tot het veranderen der inrigting van de eerste zaal, waardoor de bestaande bezwaren kunnen worden uit den weg geruimd.²⁶

Het bezoekersaantal van deze tentoonstelling werd nauwkeurig bijgehouden: elke aflevering van *Tentoonstelling-Nieuws* vermeldt het aantal bezoekers van de afgelopen week en het totale bezoekcijfer tot dan toe. In het laatste nummer wordt de balans opgemaakt: 78.450 bezoekers.²⁷

In 1861 was het van meet af aan de bedoeling dat ook werklieden de tentoonstelling zouden bezoeken, zoals blijkt uit *Tentoonstelling-Nieuws*:

Dat vooral ook worde vastgehouden aan het plan om de arbeiders zelve naar de zalen der tentoonstelling heen te voeren: want wat die zalen bevatten is hun werk niet minder dan het werk van de groote fabrikanten onder wier leiding zij hunne taak volbragten. Het kan niet anders of in het bijzonder ook voor hen zal die tentoonstelling eene rijke leerschool zijn: zij zullen daar de eenheid van allen menschelijken arbeid beter leeren waarden, een hooger denkbeeld gaan koesteren van de natuurlijke maatschappelijke orde, welke ongedwongen tot zulk eene samenwerking leidt, en meer dan vroeger vrede vinden in hunne eigene levens-taak, wanneer zij opmerken voor welk gedeelte ook hun arbeid tot het groote geheel bijdraagt.²⁸

Een berichtje in de *Oprechte Haarlemsche Courant* geeft een aanwijzing dat

24 *Catalogus Algemeene Nationale Tentoonstelling* (noot 22), 27-286. In het eveneens in de catalogus afgedrukte tentoonstellingsprogramma (p.1) worden schilderijen uitdrukkelijk uitgezonderd van inzending, omdat er in 1861 al een Driejaarlijksche Tentoonstelling van Levende Meesters was (in Amsterdam).

25 'De gebouwen ingerigt voor de tentoonstelling', *Tentoonstelling-Nieuws* No.2, 20-21. Voor een inhoudelijke bespreking zie Eliëns, *Kunst- Nijverheid-Kunstnijverheid* (noot 1), 66-74.

26 *Oprechte Haarlemsche Courant*, 25 Julij 1861.

27 'Beschouwingen van de tentoonstelling', *Tentoonstelling-Nieuws* No.11, 178. Ook van de concerten en van de evenementen in de Hertenkamp zijn de cijfers bekend (resp. 9347 en 21.758) De Hollandsche IJzeren Spoorweg had tijdens de tentoonstellingsperiode meer dan 92.000 personen naar Haarlem vervoerd.

28 '21 Junij 1861', *Tentoonstelling-Nieuws* No.1, 3.

er inderdaad van enig werkliedenbezoek sprake is geweest: 'Eenige hoofden van industriële inrigtingen hebben den wensch kenbaar gemaakt, om met hun werkvolk de Tentoonstelling van Nijverheid te bezoeken, en zich tot de Commissie gewend met het verzoek, dat door haar een geschikt uur zou worden aangewezen, waarop het werkvolk van fabrieken, onder het geleide van de hoofden, zou kunnen worden toegelaten'. De commissie wees daarop een paar dagen aan, waarop, na aanvraag door de directie, fabrieksarbeiders 'onder be hoorlijk geleide' tegen een speciale prijs zouden worden toegelaten.²⁹

De opkomst van deze groep viel toch tegen, aldus een klacht in *Tentoonstelling-Nieuws*:

Waarom nu is er nog geen, of, zoo al, nog zoo weinig gebruik gemaakt van deze gelegenheid? Wanneer wij ons herinneren hoe talrijk de gezelschappen van werklieden waren welke, eveneens onder het geleide en toezigt van hunne meesters, de Tentoonstellingen te Londen en te Parijs kwamen bezigtigen, dan moeten wij die vraag wel doen. Wij zouden het toch zoo gaarne zien dat de fabrikanten en werkbazen hunne knechts bragten in die groote modelkamer van allerlei handen- en machinewerk, waar zooveel praktische en zooveel goeds voor hen te leeren en te bestudeeren is!

Liefde voor de patroon, verhoogde ijver, vergroting van vakkenennis en smaak, en zucht om het geziene te overtreffen ('zoo als zijn meester en hunne meesters met elkander concurreren') zou de beloning zijn voor de werkgever die zijn werkvolk dit uitstapje gunde:

Heeren fabrikanten en allen gij Nijveren, die knechts in uwe dienst hebt! In uw eigen belang raden wij u het u aan: zendt uwe arbeiders naar de Tentoonstelling. De betrekkelijk geringe geldelijke opoffering welke het u kosten mag, zult gij dubbel vergoed zien in de gevolgen welke deze uwe mildheid hebben zal. [...] het lijdt geen twijfel of te huis gekomen zullen diezelfde werklieden die een feesttogt gemaakt hebben, de bewijzen leveren, dat het niet alleen feesten was wat zij deden, maar dat zij zich ook en – niet het minste – bekwaam maakten voor hun werk.³⁰

Parijs 1867: een plezierreis?

Ondanks bovengeciteerde aansporingen ging het uitzenden van werklieden ook – of misschien juist, vanwege de kosten – niet altijd vanzelfsprekend, zoals de gang van zaken in 1867 laat zien.

De wereldtentoonstelling in Parijs was de vierde in de reeks (als men de daarvoor sinds 1789 in Parijs gehouden nationale tentoonstellingen niet meetelt) en werd, met intensieve bemoeienis van Napoleon III, groots aangepakt. Lang van tevoren werd het Champ de Mars – meestal het centrum van de Parijse we-

²⁹ *Opregte Haarlemsche Courant*, 8 Julij 1861.

³⁰ 'Werklieden op de Tentoonstelling', *Tentoonstelling-Nieuws* No. 5, 72.

reldtentoonstellingen – gereorganiseerd tot een elegant park waarin vele kleine paviljoens en kiosken verzezen. In het centrum van het park stond het spectaculaire, centrale tentoonstellingsgebouw, dat van tevoren al op publiciteit kon rekenen, tot in Nederland toe.³¹ Eigenlijk kan dit gebouw veel meer dan het door Tony Bennett als zodanig betitelde Crystal Palace gelden als een ‘reversal’ van Foucaults panoptische controle-gebouw. Het was namelijk een ellipsvormige ijzerconstructie, samengesteld uit zes concentrische ovalen, doorsneden door twaalf straalsgewijze lopende gangen. Deze indeling liep parallel met de systematische indeling van de tentoonstelling, die ook hier weer, van buiten naar binnen, het schema ‘van onbewerkt naar steeds meer bewerkt’ volgde. De buitenring was gereserveerd voor voedingsmiddelen, inclusief de restauratieve voorzieningen; dan volgden de werktuigen, instrumenten en materialen ter bewerking, en vervolgens allerlei producten in opklimmende graad van cultureel niveau. In het centrum bevonden zich een tuin en een historische kunstnijverheidstentoonstelling. Langs de straalsgewijs lopende gangen kregen de deelnemende landen stroken ruimte toegewezen door de verschillende afdelingen heen. Zo kon de bezoeker, lopend langs de ringen een wereldwijd overzicht krijgen van één bepaald terrein van menselijke activiteit, en langs de radiale gangen van wat één land vermocht op diverse takken van nijverheid. In de praktijk liep een en ander wel eens door elkaar, maar in principe was deze indeling duidelijk te overzien.

Keizer Napoleon III, die oorspronkelijk een soort gevoels-socialist was en er bijzonder op gespitst was de werkende klasse, althans de geschoolde nijverheidsbeoefenaars onder hen, aan zich te binden, had voorzorgen genomen om ook deze actief te betrekken bij de tentoonstelling. Behalve de in het begin genoemde georganiseerde bezoeken die resulteerden in uitvoerige verslagen, en de uitdeling van vele vrijkaarten voor de werkenden in de regio Parijs, liet hij ook een speciaal goedkoop logiesdorp voor arbeiders inrichten, met kleine huisjes, een restaurant, studiezalen en medische voorzieningen.³² Daar logeerde ook, in de laatste week voor sluiting van de tentoonstelling, een groep arbeiders die uitgezonden was op initiatief van de Maatschappij voor (toen: van) den Werkenden Stand. ‘Het gezelschap bestond uit verscheiden timmerlieden en bouwkundigen, verscheiden smids, werktuigkundigen, koper-, blik- en zinkwerkers, een ciseleur, een bijoutier, een behanger, een boekbinder, een schachtenmaker, een horologiemaker en een beeldhouwer’; typisch weer de groep van geschoolde werklieden dus.³³

31 Wolfgang Friebe, *Architektur der Weltausstellungen, 1851 bis 1970* (Leipzig 1983), 40-48; ‘Het gebouw voor wereldtentoonstelling, in 1867 te Parijs te houden’, *De Opmerker* 1 (1866), 111, en J. Goschalk, ‘Over de wereldtentoonstelling te Parijs’, *De Nederlandsche Spectator* 47 (1867), 268 en 277.

32 *Exposition universelle de 1867 à Paris. Rapports des délégations ouvrières, contenant l'origine et l'histoire des diverses professions, l'appréciation des objets exposés [...]. Ouvrage contenant 100 rapports par 315 délégués, ouvriers nommés au suffrage universel [...]* (Paris 1868), Tome I, 8-9. Zie ook: *l'Exposition universelle de 1867 illustrée. Publication Internationale autorisée par la Commission impériale* [Réd. en chef : M.Fr. Ducuing] (Paris 1867), T.I, 89-91, 281 ; T.II, 465.

33 *Indrukken op een togt naar Parijs*. Opgesteld door de Amsterdamsche Werklieden, die de Wereldtentoonstelling van 1867 bezochten (Amsterdam 1868), 1.

Het idee om werklieden uit te zenden was binnen de Maatschappij betrekkelijk laat ingebracht³⁴ en werd niet zonder enige discussie aangenomen. Er kwam ook commentaar op: in *De Opmerker* protesteerde ene O.P. Hanszen tegen de intenties waarmee de reis werd georganiseerd: ‘verheffing’ van de werkman, vond hij, kwam in wezen neer op uit de hoogte neerzien op diens gebrek aan ontwikkeling en was dus vernederend. Een werkman met ‘goed geplaatst en fijn eergevoel’ zou niet van andermans geld willen profiteren en niet willen buigen voor een commissie. De steun zou bij de verkeerde groep terechtkomen:

Er zijn ook werklieden, die gaarne overal bij zijn, wat zoo min mogelijk kost, en waar zij zoo veel mogelijk pret kunnen maken. Zou de heele of halve of kwart reis naar de wereldtentoonstelling een zoodanige baten? Wie zal er dan heen willen of naar toe moeten? Die de commissiën zullen uitzoeken. De keuze zal vreeselijke afgunst opwekken [...].

Ook het beoogde ‘nut’, het uiteindelijke effect op de nationale nijverheid, leek Hanszen twijfelachtig. Tentoonstellingsbezoek zonder technische voorkennis of deskundige begeleiding had geen zin: ‘het allerm minst voor den werkman, die de landtaal niet spreekt, zeer dikwijls zonder bepaald doelwit of diepe kennis, enkel als nieuwsgierige kijkt, en in zijn vak, op rijpen leeftijd zijnde, in den regel weinig meer wil leeren’.³⁵

Er waren echter wel maatregelen getroffen om het bezoek geen vrijblijvende aangelegenheid te maken. Er was een programma opgesteld, en de werklieden werden vergezeld door twee deskundige gidsen: de heren J. Gosschalk en C.A.J. Geesink, leden van de Maatschappij van den Werkenden Stand. In een kort bericht in *De Opmerker*, na terugkeer van de delegatie, wordt gemeld dat het bezoek naar tevredenheid was verlopen en waarschijnlijk nog lang in de herinnering van de deelnemers zou voortleven. Ook werd een reisbeschrijving in het vooruitzicht gesteld. ‘waarin als verslagen voorkomen de opmerkingen, die door de werklieden meer in het bijzonder te Parijs zijn gemaakt’.³⁶

Ook in de notulen van de ledenvergaderingen van de Maatschappij voor den Werkenden Stand wordt melding gemaakt van een geslaagde reis en uitmunten de begeleiding.³⁷

Met het oog op het te maken reisverslag hadden de begeleiders hadden iedere werkman voorzien van een opschriftboekje, en dit elke morgen nagekeken. De deelnemers moesten speciaal aantekeningen maken over bijzonderheden binnen het eigen vakgebied. De Maatschappij van den Werkenden Stand besloot medailles te reiken uit voor de beste verslagen, waarbij bepaald werd dat men niet op taal of stijl zou letten, maar op datgene wat men geleerd bleek te

³⁴ Maatschappij van den Werkenden Stand. Notulen der Ledenvergadering, 15 Oct. 1867, Stadsarchief Amsterdam/ Part. Arch. 507, No.1, 15 Oct. 1867.

³⁵ Ingezonden brief van O.P. Hanszen, *De Opmerker* 2 (1867), 169.

³⁶ ‘Berichten en Mededeelingen. Amsterdam’, *De Opmerker* 2 (1867), 189.

³⁷ Maatschappij voor den Werkenden Stand. Notulen der Ledenvergaderingen, 24 Dec. 1867, Stadsarchief Amsterdam, Part. Arch. 507, No.1

hebben.³⁸ Helaas zijn deze verslagen niet te vinden in het archief van de Maatschappij. Wel verscheen er een collectief verslag in druk, waarvan het maar zeer de vraag is of het door de Maatschappij werd geëntameerd: *Indrukken op een togt naar Parijs*. In de 'Voorrede' van het boekje wordt gesteld, dat men juist niet de onderwerpen wilde behandelen die thuishoorden in de vakrapportages, die op dat moment al door een jury (van de Maatschappij) werden bekeken. In dit gedrukte verslag komt vooral het sociaal-emancipatorische effect van de contacten met politiek bewuste Parijse werklieden als zeer belangrijk naar voren. Het eigenlijke tentoonstellingsbezoek neemt nog geen tien van de negentig bladzijden van het verslag in beslag, en de beschrijving ervan doet onafhankelijk aan (Afb. 3). Bijzondere gebouwen, restauratieve gelegenheden en evenementen als een incognito bezoek van keizer Napoleon III krijgen meer aandacht dan wat er geëxposeerd was. Ook worden veel zaken beschreven die niet met de eigenlijke beroepen van de werklieden te maken hadden, zoals modelboerderijen, bijzondere planten en bloemen, oorlogsmaterieel en een Brits paviljoen voor zending en bijbelverspreiding waarin beelden van 'overwonnen' afgoden tentoongesteld waren. Uit de beschrijving ervan blijkt niet wat men het meest belangrijk vond, de opeenhoping van het bijzondere en spectaculaire geeft echter wel een indruk hoe overdonderend de wereldtentoonstelling op de werklieden moet zijn overgekomen. Kunst en cultuur gaven het geheel extra luister: men bezocht – soms onder begeleiding, maar ook uit eigen beweging! – Versailles, de Notre Dame en een flink aantal musea.³⁹

Aan het hoofdgebouw van de tentoonstelling is ongeveer een pagina gewijd, maar de beschrijving is tamelijk droog en onduidelijk, en lijkt wat exacte opgaven van lengte- en breedtematen en dergelijke betreft uit een gids overgeschreven te zijn:

... hetzelfde bestaat uit 6 galerijen die evenwijdig aan de buitenomtrek gebouwd zijn. Van deze galerijen is de buitenste de hoogste van verdieping, en 35,00 ellen breed; deze galerij wordt verlicht door ramen welke zoo hoog aangebragt zijn, dat hunne onderdorpels boven de daken der galerij uitkomen welke hun licht ontvangen door liggende dakramen.

De auteurs lijken meer gegrepen door het centrale systeem van aandrijving van alle in het gebouw geëxposeerde machinerieën. Er wordt een rondgang door het gebouw beschreven, maar die doet verbrokkeld en willekeurig aan; in elk geval blijkt niet dat men de systematiek van de indeling heeft gevolgd of begrepen.⁴⁰

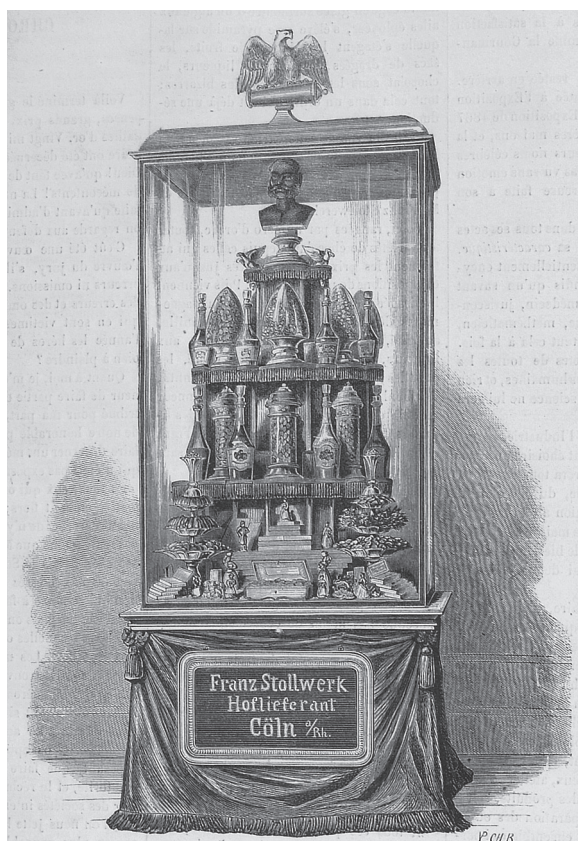
De helft van *Indrukken op een togt naar Parijs* ... wordt ingenomen door informatie die men had verkregen via contacten met Parijse werklieden. Een deel

³⁸ Maatschappij van den Werkenden Stand. Notulen der Ledenvergaderingen (noot 37), 15 Oct. 1867.

³⁹ *Indrukken op een togt naar Parijs* (noot 33), 32-37. Voor de esthetische receptie van werklieden op wereldtentoonstellingen zie: Lieske Tibbe, '“Waar men liep zag men kunst”. Bezoeken van Nederlandse werklieden in Parijs in 1867, 1889 en 1900', *Jong Holland* 2 (1985) nr.2, 13-31.

⁴⁰ *Indrukken op een togt naar Parijs* (noot 33), 23, 28-32.

Afb. 3 Opstelling van stopflessen met confiseries in de Pruisische afdeling op de wereldtentoonstelling van 1867 te Parijs, uit: l'Exposition universelle de 1867 illustrée, Tome 1, Parijs 1867. Foto UB Amsterdam.

van het gezelschap bezocht een pianofabriek en een werktuigmakerij, coöperatieve verenigingen van ambachtslieden zonder baas of patroon. Hun leidsman was de redacteur van het tijdschrift *Journal du Progrès Social*. Het gezelschap werd ook uitgenodigd een vergadering van een coöperatief bedrijf bij te wonen, en later nog meer coöperatieve werkplaatsen te bezichtigen die kennelijk alle voorspoedig draaiden.⁴¹ Het resultaat was, dat het reisverslag voorzien werd van een aanhangsel met 'Model-statuten voor Arbeiders-Vereenigingen', voor regeling van onderling crediet, collectieve consumptie en productie. Niet alleen Franse, maar ook Engelse reglementen werden in vertaling opgenomen. 'God geve dat het spoedig ook bij ons zoo worde!', luidt de laatste zin.⁴²

... denkbeelden [...] die, God geve het, nooit in ons land ingang mogen vinden', was de reactie in een zeer negatieve en denigrerende bespreking van het boekje in *De Opmerker*. Het eerste en meest belangrijke waar de anonieme criticus over viel waren de aanhangsels met modelstatuten van verenigingen en coöperaties: 'Het doel der uitgave is er door mislukt en geheel ontaard'. Deze

⁴¹ *Indrukken op een togt naar Parijs* (noot 33), 18-19, 41-42.

⁴² *Indrukken op een togt naar Parijs* (noot 33), 45-90.

buitenlandse ideeën werden als een regelrechte bedreiging gezien voor het sociale klimaat in Nederland. Verder sloeg de kritiek weinig over: het taalgebruik – nu eens werd gesproken over ‘taalfouten’, dan weer over een te geleerd taalgebruik voor arbeiders –, hun bagage – enkelen hadden een wandelstok bij zich! – de volgens de auteur aan reisgidsen ontleende beschrijvingen van Parijse bezienswaardigheden en, niet te vergeten, de goede maaltijden en de ‘zeer hoog opgedreven’ luxe die de werklieden te Parijs zouden hebben genoten. Ze kregen veel te veel daggeld – 7 franc per dag, in Nederlands geld toen f 3,30 – en verder werd alles voor hen betaald. ‘Hieruit blijkt, dat de begeleiders hunne taak zeer breed of in *High life* hebben kunnen opvatten, en de werklieden overvloed van geld hebben gehad ...’. Dan worden de ‘amusements’ opgenoemd die in het reisverslag worden beschreven: een *café chantant*, de *Opéra* (wat niet klopte, die was in aanbouw en men mocht de bouwplaats niet op), het *grand café Parisien* met 22 biljarten, het *Cirque Américain* en het zanghuis *Eldorado*, en het *Théâtre du Chatelet*. Conclusie: het ging hier om een ‘tiendaagsche plezierreis’.⁴³

In de archieven van het IISG bevinden zich twee handgeschreven verslagen over werkliedendelegaties naar de wereldtentoonstelling van 1867, die de kritiek zowel zouden kunnen bevestigen als weerleggen. Het ene is van de hand van een van de begeleiders van de groep werklieden, Mellet, het andere van een deelnemer.⁴⁴ De begeleider beschrijft hoe hij vooruit was gegaan om kwartier te maken: logies en maaltijden regelen in het bovengenoemde Logement des Délégués, toegangskaarten, restaurantreserveringen en aanbevelingsbrieven voor bedrijven regelen. Hij beschrijft nauwkeurig wat men in het arbeidersrestaurant als dagelijks maal geserveerd kreeg (onder andere twee soorten vlees, fruit en wijn, zeker geen Hollandse arbeidersspot), en hoeveel zakgeld de werklieden ontvingen (f 1,50). De kas bleek ruim toereikend en na verloop van een week kregen de deelnemers wat meer zakgeld en werden er extra attracties bezocht, zoals de *Hippodrome* en het *Cirque Napoléon*. Uit zijn verslag krijgt men de indruk dat het eigenlijke tentoonstellingsbezoek reeds vanaf het eerste bezoek weinig gestructureerd verliep:

Van dit oogenblik liet ik iedereen vrij, naar welgevallen alles wat zich binnen of buiten het gebouw bevond, te gaan bezichtigen. Ik was overigens ten 12 uure aan de Hollandsche Restauratie te spreken voor ieder die zulks verlangde, hetzij voor onderzoekingen, hetzij voor het vertolken of het geven en vragen van ophelderingen aan het personeel van de Tentoonstelling. Ik beken dat ik wel gewenscht had dat men meer gebruik van die gelegenheid had gemaakt, dat mij te meer een bewijs zou zijn van belangstelling en nieuwsgierigheid.

43 ‘Van Amsterdam over Brussel naar Parijs’, *De Opmerker* 3 (1868) No. 13, 49–50.

44 Dossier ‘Commissie benoemd ter bespreking der uitzending van werklieden naar de Tentoonstelling te Parijs 1867’, IISG, Amsterdam/ HEHA Bijz. Coll. No. 295. Het is niet duidelijk of deze verslagen over dezelfde reis gaan; hoewel de beschrijving van de reis verder hetzelfde verloop heeft, staat de begeleider Mellet niet vermeld in *Indrukken op een togt naar Parijs*; ook komen de namen van de schrijver van het tweede verslag (Van Dongen) en van een in het verslag genoemde Senf (die nog ter sprake zal komen) niet voor op de naamlijst in *Indrukken op een togt naar Parijs*.

Verder is er tweemaal sprake van problemen om in de stad bij collectieve excursies de groep bij elkaar te houden, hoewel werklieden ondanks taalproblemen kennelijk ook op eigen gelegenheid hun weg wisten te vinden naar het Louvre, de Tuileries, het Stadhuis, het Conservatoire des Arts et Métiers en diverse bedrijven. In dit verslag lijkt het of er maar één persoon de collectieve pianofabriek heeft bezocht: '... terwijl Senf zijnen tijd besteedde aan het bezoeken van eenige pianofabrieken'. De begeleider blikt uiteindelijk positief terug:

... aangenaam is het mij te kunnen constateren dat niets de goede harmonie der werklieden onderling heeft gestoord, iets dat waardig is te vermelden en waaruit ik vermeen te mogen afleiden dat allen dankbaar genoeg waren om te waarderen welk voorrecht de Commissie hen had bereid.⁴⁵

Het tweede verslag is van een deelnemer, D. van Dongen; het is zeer uitvoerig – 29 pagina's – en logenstraft als het ware de kritiek in *De Opmerker* over een 'plezierreis'. Weliswaar komen ook hier het *Café parisien* met de 22 biljarten, het *Hippodrome*, de cafés chantants en het wandelen door het fascinerende Parijs ter sprake, maar het grootste deel van de tekst behandelt toch een wandeling door de tentoonstelling waarbij veel commentaar geleverd wordt, voornamelijk op het gebied van timmerwerk, binnenhuisinrichting en architectuur. De wandeling zou men als het ware aan de hand van de plattegrond zou kunnen nalopen. De rapporteur begint bij de Nederlandse inzending en gaat dan die van andere landen af; hij liep dus straalsgewijs. Hij had oog voor de constructie en systematiek van het tentoonstellingsgebouw:

Wat het Tentoonstellings Paleis zelf aangaat, het is groot en doelmatig, en men moet zich verwonderen, hoe het mogelijk was, om zulk een gebouw in dien korten tijd daar te stellen. De voornaamste materialen zijn ijzer en glas. Bovenop het gebouw geweest zijnde, had ik daár een schoon gezicht. Dan ziet men pas hoe hecht en sterk het gebouw is [...].

Ook de vrije tijd werd besteed aan nuttig bezoek aan monumenten en musea. In dit verslag geen spoor van bezoeken aan coöperatieve bedrijven en vergaderingen; het organisatiecomité en de gulle gevers worden zeer bedankt voor hun goede zorgen, met de hoop 'dat het vrucht zal dragen voor onze industrie'.⁴⁶

Conclusie

Een en ander werpt wel wat meer licht op het argwaan jegens arbeidersbezoeken, en speciaal die naar Parijs in 1867. Vanuit de positie van de criticus in *De Opmerker* gezien, was zijn wantrouwen zeker terecht: via dat bezoek aan

⁴⁵ Verslag van ? Mellet, z.pl., z.d., dossier 'Commissie benoemd ter bespreking der uitzending van werklieden' (noot 44).

⁴⁶ Verslag van het bezoek der Wereldtentoonstelling, D. van Dongen, 's-Gravenhage 23/9/1867, dossier 'Commissie benoemd ter bespreking der uitzending van werklieden' (noot 44).

Parijs kwamen voor hem ongewenste politieke denkbeelden het land binnen. Werkvolk moest gehoorzaamheid en inzet voor het bedrijf, en geen zelfstandigheid en mondigheid aangeleerd worden – of nog erger, opstandigheid. Maar zijn vooroordeel zou ook wel eens ingegeven kunnen zijn door de associatie met de feesten, wedstrijden en vuurwerkvertoningen waarmee de arbeidende klasse, of ‘het volk’, traditioneel werd beziggehouden in verband met tentoonstellingen. Ook in Parijs werd de tentoonstelling, door uitstapjes naar recreatieve en toeristische gelegenheden, gebed in een (te) feestelijke sfeer.

En kan men in de Nederlandse situatie spreken van een als disciplinerings-instrument op te vatten ‘exhibitionary complex’? Gezien de uitgesproken bezorgdheid over orde op de tentoonstellingen zou men zeggen van wel, en zelfs de feesten passen in dit concept: optochten en gelijktijdig te zingen liederen – met teksten van nationalistische of stedelijk-chauvinistische aard – kunnen ook opgevat worden als disciplineringsmechanisme. Zo hield men het volk van de straat en hopelijk was het er nog dankbaar voor ook (dat gold in het bijzonder voor allerlei armeluiskinderen in gestichten). En ook de retoriek waarmee het sturen van arbeiders naar tentoonstellingen was omgeven wijst er op, dat het in eerste instantie de bedoeling was om hen in het kapitalistische arbeidsproces in te voegen.⁴⁷

Andere elementen van Bennett’s ‘exhibitionary complex’ komen minder goed naar voren. ‘Spektakel’ rond de tentoonstellingen was er kennelijk van het begin af aan geweest. Ook het nationalistische sentiment vertoonde – in de hier gekozen voorbeelden althans – geen ontwikkeling. De greep van de nationale overheid op het tentoonstellingswezen nam in de behandelde periode eerder af dan toe; pas bij de ‘Tentoonstelling van Kunst toegepast op Nijverheid’ in 1877 in Amsterdam zou de overheid zich weer intensief hiermee gaan bemoeien. De functie die Bennett het expositiegebouw en de inrichting daarvan toedicht valt geheel weg; met uitzondering van die in het Paleis voor Volksvlijt, werden alle nijverheidstentoonstellingen gehouden in bestaande, provisorisch aangepaste gebouwen met alle nadelen vandien. En tenslotte de arbeider-bezoekers: een enkele maal gedroegen ze zich niet helemaal conform de bedoeling van hun weldoeners. Gedrang bij de ingang leidde niet altijd tot dociel gedrag bij de uitgang.

Lieske Tibbe, Radboud Universiteit Nijmegen, Afdeling Kunstgeschiedenis, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, e.tibbe@let.ru.nl

⁴⁷ Wat bijvoorbeeld bij de uitzending van werklieden naar de wereldtentoonstelling van 1889 in Parijs wel enig resultaat lijkt te hebben gehad, getuige de bewaard gebleven schriftelijke rapportages. In 1900 echter combineerde een groep typografen een bezoek aan de wereldtentoonstelling met een tochtje naar de begraafplaats van Montmartre, om eer te bewijzen aan de gevallen Communards. Zie Tibbe, ‘Kijken om te leren’(noot 2), 133–135, 140.